

JÓSZÁG ÉS JÓSZÁGOS A SZÁRMAZÉKSZAVAK JELENTÉSVÁLTOZÁSÁRÓL

JAKAB LÁSZLÓ

1. BÁRCZI GÉZA a magyar nyelvudomány minden területén maradandót alkotott. De a magyar szókincs eredetének vizsgálatában különös érdemeket szerzett. Számos szó etimológiáját tisztázta, és a témakörbe tartozó összefoglaló művei, a Magyar szöfejtő szótár (1941), A magyar szókincs eredete (1951) ma is gyakran forgatott kézikönyvek.

Egyetemi előadásainak is gyakran volt témája a szókészlet, és a szemináriumokon hallgatói egy-egy szó etimológiájának vizsgálata során ismerkedtek meg a nyelvészeti kutatás alapelemeivel. Magam is elsőéves hallgató koromban a *rejt* szó rejtelmeivel foglalkoztam BÁRCZI GÉZA irányításával. Ezeken az órákon a Professor úr nagy türelemmel szerelte le a nekilendült hallgatói fantáziát, és az adatok tiszteletére, de ugyanakkor kritikai elemzésére hívta fel fiatal „kollégái” figyelmét.

2. Az alábbiakban tárgyalt *jószág* szóval BÁRCZI részletesen nem foglalkozott, de természetesen tárgyalja a SzófSz.-ban, és más munkáiban is említi különböző vonatkozásokban. A szó eredetéről ezt olvashatjuk a szótárban: „a *jó* mn. szárm.-a, a *jóság* alakváltozata, vö. *uraság* ~ *ország*”. Ez a nézet azóta sem változott. A TESz. szerint is ebből a szóból származik a „-ság képzőnek a finnugor szókezdő *s* kétirányú fejlődésével keletkezett ősi nyelvjárási -*szág* változatával”. Hasonlóképpen vélekedik A magyar nyelv történeti nyelvtana is (vö. I, 212).

A szó alaki fejlődésének kérdésében egyetértenek a nyelvészek. A *-ság/-ség* képzővé válása feltehetőleg már az ősmagyar korban végbement. Mái vita tárgya azonban, hogy milyen szóból keletkezett a képző (vö. BENKŐ LORÁND: ÁrpSzöv. 181-3). Feltűnő azonban, hogy mindössze két szóban fordul elő a képzőnek *-szág* változata (*ország*, *jószág*), de amint a Szóvégmutató szótár alapján PAPP FERENC megállapította, e két szón kívül nincsen más *-szág* végű szavunk (Nyr. XC, 184). A történeti nyelvtan szerint a képző palatális hangrendű *-ség* változatának „meglétét nincs okunk kétségbe vonni”, s csupán ritkasága miatt nem találunk rá példát nyelvemlékeinkben (uo.). Ha viszont figyelembe vesszük, hogy ma egyetlenegy *-ség* végű szavunk sincs a Szóvégmutató szótár tanúsága szerint, akkor ugyancsak kétségbe vonható, volt-e egyáltalán *-ség* képzős származékszó az ősmagyar korban. Sőt, az is kérdéses lehet, hogy a *jószág*, *ország* *-szág* eleme képző volt-e a szavak keletkezésének idején, azaz ezek származékok-e vagy összetételek. Végül talán azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy e két szavunk régebben keletkezett, mint a *-ság/-ség* képzős alakulatok.

3. A szó jelentésének alakulását illetően már nincs ilyen egyetértés a nyelvészek között. A *jószág* ma többjelentésű szó. Az ÉrtSz. az alábbi jelentéseit ismeri: 1. 'háziállatok együttvéve', 2. 'egyes háziállatok', 3. (rég, irod) 'földbirtok, ingatlan', 4. (rég) 'vagyon tárgy', 5. (biz) 'használati tárgy', 6. (minősítő jelzővel) 'személy', 7. (táj) 'vetés, gabona'. A szónak a régiségben előforduló jelentéseit a TESz. foglalja össze: 1. 'vagyon', 2. 'haszon; vkinek a java', 3. 'erény, jószág', 4. 'gabona', 5. 'állatállomány, háziállat', 6. 'földbirtok', 7. 'dolog, holmi', 8. 'kedves személy'. Ha a két szótár adatait egybevetjük, megállapíthatjuk, hogy a szó mai jelentései között nem szerepel az 'erény, jószág'.

Az egyes jelentések összefüggéséről a TESz. a következőket írja: „A korábbi általános, 'vagyon, javak' jelentésből az egyes, részletezőbb jelentések ráértéssel fejlődtek a *lábás jószág*, *fekvő jószág* stb. kapcsolatokból, s azokat a gazdasági-társadalmi viszonyokat tükrözik, amikor a vagyon a földbirtok, az állatállomány, a gabona jelentette”. Ezt a magyarázatot elfogadhatjuk a jelentések többségének a kialakulására. Még a 'kedves személy' értelem is ebből vezethető le többszörös átvitelrel. De levezethető-e ebből az 'erény, jószág' jelentés? Erről a szótár nem szól. De azt a szócikkből megtudjuk, hogy feltehetőleg a konkrét 'anyagi javak' jelentés az eredetibb a szótár szerkesztői szerint, és szóhasadással a *jószág*-hoz a konkrét, a *jószág*-hoz pedig az elvont jelentés tapadt. Hogy a szóhasadás mikor ment végbe, az a szócikkből nem derül ki.

GOMBOCZ ZOLTÁN szerint is *jószág* szavunk eredeti jelentése konkrét 'vagyon' (MNY. VII, 99). BÁRCZI GÉZA viszont azt írja, hogy szavunk eredeti jelentése 'jószág', a középkorban 'erény' (A magyar nyelv életrajza 102). HADROVICS LÁSZLÓ Magyar történeti jelentéstan című könyvében (Akadémiai Kiadó, 1992.) az „Elvont főnév konkrét jelentést kap” című fejezetében tárgyalja szavunkat a következőképpen: „A *szág* alakváltozattal képzett *jószág* jelentése a régiségben első sorban 'erény', majd 'vagyon, birtok' s csak utoljára 'állat' (mint vagyon tárgy)” (193).

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy GOMBOCZ ZOLTÁN és a TESz. véleményével szembenáll BÁRCZI GÉZA és HADROVICS LÁSZLÓ álláspontja. A két szembenálló tábor abban megegyezik, hogy egyik sem magyarázza meg, hogyan történt a jelentésváltozás, hogyan lett a 'vagyon' jelentésből 'jószág, erény', és hogyan lett a 'jószág, erény' jelentésből 'vagyon'. S arról sem nyilatkoznak, mikor zajlott le a változás.

4. Vizsgáljuk meg szavunk régi adatait, hátha megadhatjuk a választ a nyitott kérdésekre. A *jószág* első adatait a JókK.-ben találjuk. Ebben a forrásban harminckétszer fordul elő a szó. Ez elég nagy mennyiség ahhoz, hogy a szó jelentéseiről valamilyen képet kapjunk.

Már itt megvan a szónak 'vagyon, javak' jelentése három adatban. JókK. 7: legottan vr Bernald mendennemew *io zagať* elozta: kyk valanak ygen zokac; latin megfelelője: Statim autem dominus Bernardus cuncta bona sua distraxit, quae erant

valde magni valoris; 8: De vr Bernald menden *yo3agat* eloztuan ystenerit, latinul: cuncta bona sua distraxit; uo.: menden *yo3agat* zegeneknec eloztuan: mendenef – tewlfoguan maganac femytt meg tarttuan, latinul: omnia pauperibus distribuendo, ipse primus incepit, nihil penitus sibi reservans. Egy adatban 'holmi' a szó értelme, 58: Oh en dragalato3ym fufatok e3 vylagtol, bewntewket hagyatok el: egebeknek *yo3agat* agyadok meg, latin megfelelője: O carissimi, fugite mundum et dimittite peccatum; reddite alienum.

A következő példában a szó jelentése 'haszon, vkinek a java'. JókK. 53: Es by3onual tudyad hogy e3 kysertet le3en te neked nagy *yo3agodra* es vyga3agodra, latinul: tentatio ista erit tibi ad magnam utilitatem et consolationem.

A kódexben levő többi 27 példában a szó átvitt, főképp 'jóság' és 'erény' értelemben szerepel. Például JókK. 72: kereuen e3 mondot *yo3agot* ystentewl neky adattny, latinul: postulando virtutem dictam a Domino sibi dari; 128: hogy *yo3ag-nak* felsege legyen ystentewl: ne teremttewl, latinul: ut sublimitas sit virtutis ex Deo non ex creatura; 153: 3ent feren3nek *yo3agat* es c3udalatos 3entfeget el-meyekbe hywyakuala, latinul: sancti Francisci virtutem et sanctitatem mirificam in memoriam revocabat; 46: kyben latomuala vegezettlen(t) *yo3aganak* es y3teni edef-segnek melseget, latinul: in quo videbam abyssum infinitae bonitatis divinae; 73: hogy mikoron egy allatba[n] menden *yo3ag* lewltetyk ne[m]kel a ver3et megual-to3tattny, latinul: Quia quum in una re invenitur omne bonum, non oportet, quod variet versum. További példákat nem hozok, azok megtalálhatók a kódex következő lapjain: 20, 29, 58, 64, 70, 71, 101, 108, 109, 115, 116, 117, 120, 121, 126, 133, 138. Némely lapon többször is előfordul a szó. (A példákat P. BALÁZS JÁNOS kiadásából idéztem: Jókai-kódex XIV–XV. század. Akadémiai Kiadó, 1981.).

A SchlSzej.-ben egyszer fordul elő a szó: *iozag*, jelentése 'virtus, erény'. A mindössze négy lapból álló Birk-kódexben kétszer találkozunk vele, mindkét adatban 'vagyon' a szó értelme. BirkK. 1a: ha kø3 elettre valamit ø *iozagobol* attanak, latinul: si communi vitae de suis facultatibus aliquid contulerunt; 4b: ez vilagi *iozagbol* eleg iøuedelmel a3 soroknak 3vk3egere, latinul: cum sufficienti provisione in bonis temporalibus pro necessitatibus sororum. (A példákat PUSZTAI ISTVÁN kiadásából idéztem: Birk-kódex 1471. Akadémiai Kiadó, 1960.).

A Guary-kódexben nyolcvanháromszor szerepel a szó, ebből egyszer összetétel elemeként. S már a CzF. szerkesztői felfigyeltek különböző jelentéseire. A *jóság* címszó alatt ezt olvashatjuk: „A régieknél számtalanszor 'jóság, erény' értelemben is fordul elé. A Góry-codexben mind ezen mind 'vagyon' jelentéssel találjuk”. A 83 előfordulásból tizenháromszor 'vagyon' jelentésben, hetvenszer pedig 'jóság, erény' jelentésben szerepel. Néhány példa a 'vagyon' jelentésre: GuaryK. 14: gono3bac a3 ragalma3oc a3 oruoknal es a3 toluaioknal kik emboroknec e3 velagi *iozagocat* el vro3'ac es el ragado3'ac; 116: Es holoferne3nec valamene kinle volt es mindon ielos *io3aga* valamene volt mind aranba mind e3isbe g'ong'ogbe; 132: mert ha mindon *io3agoncat* o3togatnoc iftenert 3øgen'øknec ørdøg e3t ne[m] feli mert v neki femmi *io3aga* ninlen. Példák az 'erény, jóság' jelentésre: 16: E3ønkeppe[n] a3 go-

no₃ ragalma₃₀ ebec ne[m] gondolnac embor_{ne}c femmit v iambor₃agau_{al} a₃ v ben-
ne valo lelki *iozaggal*; 39: mert incab vala₃tottac magoknac a₃ gonoff₃agot a
yozagert a₃ g'ul₃o₃seg₃ot a₃ zeretetert; 118: A₃ k₃on'hullatas k₃on'or₃ulet₃os *iozag* elmet
ziuet meg velagofeyt er₃telent *iozagba* meg erf₃eyt; 132: De valahol ime zent ha-
rom *iozag* leiend tudnia miért a₃ zent bekefeg a₃ zent zeretet es a₃ zent eg'gef-
feg or₃d₃og e₃z₃ket ig₃on feli. A többi adat a kódex következő lapjain található, néme-
lyiken több is: 3, 5, 8, 9, 14, 15, 16, 18, 26, 31, 36, 37, 39, 43, 44, 45, 46, 57, 58,
60, 61, 62, 63, 65, 66, 69, 70, 71, 73, 78, 80, 81, 84, 91, 95, 96, 98, 99, 104, 116,
126, 127, 128, 130, 132. Szavunk egy összetétel elemeként is előfordul a kódexben:
O zent₃feg₃os bekefeg te nalad nekul₃on b₃oyt₃os imad₃ag alamif₃na es eg'eb nem₃
foc *iozag tetel* minek₃onc fe[m]mit ne[m] ha₃znal (129). A *jószágtétel* jelentése 'jó
cselekedet'.

Felesleges a példákat szaporítanunk, ennyiből is világosan kitűnik, hogy a XIV-
XV. században használták szavunkat mind 'vagyon', mind pedig 'jószág, erény' jelen-
tésben. S feltehetőleg így volt ez már néhány évszázaddal korábban is, de régebbi
adataink, sajnos, nincsenek. Ez a vélekedésünk aligha vonható kétségbe, ha figye-
lembe vesszük, hogy a -szág képzővel alkotott másik szavunk, az *ország* már a HB-
ben is előfordul. De az adatok alapján megérthetjük a jelentések elsőbbségére vo-
natkozó nézeteket. Akik a 'vagyon' jelentést tartották eredetinek, abból indultak ki,
ha egymás mellett él egy szónak konkrét és elvont jelentése, akkor általában a
konkrét a korábbi. Viszont sokkal többször fordul elő szavunk a középkorban 'jószág,
erény' jelentésben, így mások joggal gondoltak arra, hogy ez a jelentés az eredeti.
De a kódexek témájából következik, hogy az utóbbi jelentésnek gyakrabban kellett
előfordulnia.

A további kérdés az: fejlődhetett-e egyik jelentés a másikból. Véleményem sze-
rint nem. A két jelentés egymástól függetlenül jött létre, mert a *jószág* alapszava a
jó, amelynek már megvolt főnévként a 'vagyon; kellemes, hasznos szükséges dolog',
melléknévként pedig a 'derék, becsületos' értelme (vö. TESz.). Ezekből pedig létrejö-
hetett a származékszó mindkét jelentése akár egyszerre, akár időkülönbséggel. Szár-
mazékszavak jelentésváltozásait vizsgálva tehát nem hagyhatjuk figyelmen kívül
alapszavuk jelentéseit. Szavunk 'vagyon' jelentéséből azután kifejlődtek a TESz.-ből
fentebb idézett jelentései, a 'jószág, erény' értelme pedig lassan eltűnt.

5. Hogy az alapszó jelentéseit figyelembe kell venni a származékok jelen-
tésváltozásainak vizsgálatában, bizonyíthatjuk *jószág* szavunk *jószágos* származé-
kával is. Ennek jelentésfejlődését nyomon követhetjük adatokkal. A TESz. nem tár-
gyalja, a *jószág* szócikkében sem említi meg. Első előfordulásait a JókK.-ből és a
SchlSzj.-ből idézhetjük. Az utóbbiban *iozagus* alakban és 'virtuosus' jelentésben
szerepel. A JókK.-ben ötször fordul elő ugyancsak a *virtuosus* fordításaként. JókK.
21: *yozagos* alhatatoff₃agot 'virtuosam constantiam'; 76: Annakfelett Papa c₃udal-
koduan Cristuf lyanyatol lewt *yozagos* kerefstrewl 'Papa insuper de virtuosae cruce
a sponsa Christi facta admirans'; 110: *yozagos* myuelkede segben 'in operibus vir-

tuosis'; 120: ffrater Rufennak *yozagos* es gyakorlatos ymadfagat 'virtuosam et continuam operationem sancti Rufini'; 143: Es ottan zent penetenczében es *yozagos* nyayaffsagban ew napit neg vegezuen 'Et ibidem in sancta paenitentia et conversatione virtuosa finiens dies suos'.

Nem tudok róla, hogy a *jóságos* más XV. századi kódexben ebben vagy más jelentésben előfordulna. De a XVI–XVII. századi kódexekből és más forrásokból számos példát idéz a NySz., s három adat kivételével mindenütt 'virtuosus' a szó értelme. Még Lisznai Kovács Pál Magyarok krónikája című művében is, amely 1692-ben jelent meg, ez olvasható: „A király az Hunyadi László nagy virtussait, *jóságos* cselekedeteit s vitéségét csudállyá” (vö. NySz.). Három adat van a szótárban a XVII. századból szavunk 'vagyonos, birtokos' jelentésére: „*Joszagos* nemes ember”; „Ez országbéli *jóságos* nemesek”; „A szűkőn költés *jóságossá* téssen és meggazdagít”. A XIX. században Kresznerics Ferenc szótára is ebben a jelentésben ismeri. Már a CzF. másképpen fogalmazza meg a szó értelmét: „Jósággal biró, kinek jósága van”. De megjegyzi, hogy a „régieknél” 'jóságos' jelentése is van, és Zrínyitől idéz példát: „Tanulj tülem *jóságos* cselekedetet”.

A mai értelmező szótárainkban nem szerepel a *jóságos* címszökeént. Szerintem a köznyelvet beszélő magyarok, ha ilyen kifejezést hallanak *jóságos* *gazda/ember*, olyan személyre gondolnak, aki állato(ka)t tart. A nyelvjárásokban azonban más értelemben is él. A múlt század végén megjelenő MTsz. a *jóságos* *leány* szerkezetet közli 'fekvő birtokokat öröklő leány' jelentésben a Székelyföldről. Az ÚMTsz. az Őrségből hozza a következő összetételeket: *jóságoshordó*, *jóságoskamra*, *jóságoskas*. A szótárból megtudjuk, hogy a *jóságoshordó* és a *jóságoskas* a gabonafélék tárolására szolgál, a *jóságoskamrában* pedig ezeken kívül más terményeket (bor, krumpli stb.) is tartanak.

Vajon hogy jöttek létre a *jóságos* fenti jelentései? Adataink azt mutatják, hogy 'virtuosus, erényes, jóságos' jelentésben jelentkezett a származék a XIV. században, de feltehetőleg már egy-két századdal korábban is élt. A XVII–XIX. századból van adatunk 'vagyonos, birtokos' jelentésére. Végül a XX. századból ismerjük 'állattartó' és egy nyelvjárasterületről 'gabonás, gabona tárolására szolgáló' jelentésben. Egyáltalán nem valószínű, hogy az először adtolható 'virtuosus' értelemből fejlődött ki a többi, hanem alapszavuk, a *jóság* különböző jelentéseiből, különböző időkben jöttek létre mintegy újraképzéssel. A 'virtuosus' az ómagyar korban keletkezett a szónak 'virtus, erény' értelméből, a 'vagyonos, birtokos' és az 'állattartó' akkor alakult ki, amikor a *jóság* már 'földbirtokot' és 'állatot' is jelentett a közép-magyar korban, a negyedik jelentés pedig nyilván az alapszó 'gabona' jelentéséből született. Szó sem lehet tehát 'erényes, jóságos' → 'vagyonos, birtokos' → 'állattartó' vagy 'gabonás, gabona tárolására szolgáló' jelentésfejlődésről.

6. *Jóság* szavunk XIV–XV. századi adatai mutatják, hogy már abban az időben is gyakran használták, amint fentebb láttuk a JókK.-ben harminckétszer, a GuaryK.-ben nyolcvanháromszor fordul elő. De a Bécsi Kódexben is megvan tizennyolcszor

(vö. KÁROLY SÁNDOR: A Bécsi-kódex nyelvtana 69). Mi a közös és feltűnő ezekben a forrásokban? Az, hogy a gyakori *jóság* mellett a *jóság* véletlenül sem fordul elő bennük! Felvetődik a kérdés, miért nincs nyoma az utóbbinak ezekben a forrásokban? A válasz csak az lehet, akkor még nem élt ez a szó. De mit mondanak erről az idevágó adatok?

A TESz. szerint a *jóság* 1493 körül fordul elő először, FestK. 51: Istennek mala₃thya ees yefus cristusnak *yosaaga* maradyon myndenkor my welewnk. – Hogyan kell értékelnünk ezt az adatot, kiejtése vajon *jóság* vagy *jószág* volt? Nyilvánvaló, hogy helyes képet csak akkor kapunk, ha megnézzük, hogy ebben a forrásban előfordul-e még és milyen alakban szavunk. A FestK.-ben tizenhatszor szerepel a szó, tizenötször *jószág* és csupán egyszer *jóság* alakban. Például 125: Istennek mala₃thya ees yesusnak chryftusnak *yo zaga* maradyon myndenkor my welewnk; 164: tharch megh engemeth bynekbewl ... een *yo zaagymnak* mynden wezedelmeethewl ees ne eengedyed nekem walamykoron oly byn্থ thennem. További adatok 138, 275, 309, 332, 343, 356, 361, 367: *yo zaaga*, 170: *yo zaaghwal*, 201, 274: *yo zaagrol yo zaagra*. Már ez az arány is kétséget ébreszthet bennünk. És nem hagyhatjuk figyelmen kívül VOLF GYÖRGY megállapítását, hogy a kódexben az *sz* és a *z* hangot *3*-vel jelölik, de a másoló *sz* hangértékben többször *ʃ* betűt ír. VOLF nyolc példát hoz: *seles*, *befedek*, *seplewthelen*, *solgad*, *sentsegh*, *malaʃthoth*, *ygyekeʃyel*, *thyʃtha* (vö. Nytár. XIII, XI.), de példáinak számát mi is bővíthetjük különösebb keresés nélkül is. Pl. 220: *boʃfontaʃban*, *serenth*. Mindezeket figyelembe véve fölöttébb kétséges a forrás 51. lapján található *yosaaga* olvasata, a *jósága* és a *jószága* ejtés egyaránt elképzelhető. Más adatot nem hoz a TESz. A NySz. pedig a CALEPINUSból idézi az első adatot. Csaknem száz év különbség van a FestK. és a C. között, és ebből az időből nincs adat szavunkra.

7. Találunk azonban adatot a *jóságos* származékra. A TESz. az első előfordulást az 1531-ben keletkező ÉrskK.-ből idézi. A forrás 198. lapján ez olvasható: Nagy *Iofaghofok* watthok Ha megh nem feerthytek azth ky tytheketh megh feerth. Ezt is csak úgy értékelhetjük helyesen, ha tudjuk, hogy ez egyetlen adat, és a *jóságos* változat még kilencszer fordul elő ebben a kódexben. Például 62: ildomos legy minden *yozaghos* mywelkōdetben; 447: *yozagosnak* nem monthatom de mynt ewtet yambornak mondom; 553: ne wegye azert fenky femye az yrgalmaʃfagnak *yozagos* woltat. Vö. még 143, 193: *Iozagos*; 178: *Iozaghos*; 270, 570: *yoza-gos*; 269: *yozaghos*. És ha még figyelembe vesszük azt is, hogy a *jóság* konkrét és elvont jelentésben összesen száznyolcvanhatszor, a *jóság* pedig egyetlenegyszer sem szerepel ebben a forrásban, akkor az egyetlen *jóságos* adatot gyanakvással kell fogadnunk. Gyanakvásunkat csökkentheti, hogy a NySz. a forrásunkkal egykorú TelK.-ből is hoz rá példát.

8. A 6. és 7. pontban elmondottakból levonhatjuk azt a következtetést, hogy *jóság* szavunk nem keletkezhetett hamarabb a XV. század végénél. A XVI. század

elején létrejött belőle a *jóságos* származék, de a NySz. tanúsága szerint a XVI. századi forrásokban még alig-alig szerepelnek.

Végül arra a kérdésre is válaszolhatunk, mikor vált le a *jószág* jelentéstartományából az elvont jelentéskör. Adataink szerint az elkülönülés a XVI–XVII. században ment végbe. A *jószág* mellé a *jó* alapszóból létrejött a *jóság* származék, az előbbi egyre inkább csak valamely konkrét jelentésében használják, az utóbbi pedig már eleve elvont jelentésűnek született: 'jóság, erény'. Később a *jóság* jelentésköre is szűkült. Az erény fogalmát ugyanis a XVI–XVII. században a *jószág* és a latin *virtus* mellett jelzős szerkezettel fejezik ki: *jószágos/jóságos cselekedet* stb. (vö. NySz.), mígnem a XVIII. század végén a nyelvújítók megalkotják az *erény* szót. Így amit a XV. századig egy szó sűrített magába, a XIX. században már hárommal lehetett pontosan megjelölni: *jószág, jóság, erény*.